

X.Q.Ağabalayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
khanim.aghabalayeva@gmail.com

KOQNİTİV BACARIQLAR VƏ ONLARIN ÖYRƏNMƏ PROSESİNƏ TƏZAHÜRÜ

Xülasə

Məqalədə koqnitiv bacarıqlar və onların öyrənmə prosesinə təzahürü araşdırılmışdır. Uşaqların qabiliyyətlərində müxtəlif fərdi fərqlərə rast gəlinir. Onlar təhsil işinin uğurunda, müxtəlif anlayış dərinliklərinə və müxtəlif dərəcədə yaradıcılığa malik müxtəlif şagirdlərin təhsil vəzifələrinin öhdəsindən gəlməkdə özünü göstərir. Bəzi məktəblilərin çox zəhmət çəkmədən asanlıqla əldə etdikləri, digərləri üçün çox zəhmət tələb edən çətin məsələyə çevrilir. Şagirdlərə münasibətdə pedaqoji vəzifə onların güclü və zəif tərəflərini aşkar etmək, anlamaq və hərtərəfli inkişafını təmin etməkdir.

КОГНИТИВНЫЕ НАВЫКИ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ПРОЦЕСС ОБУЧЕНИЯ

Резюме

В статье рассматриваются когнитивные навыки и их влияние на процесс обучения. Существуют различные индивидуальные различия в способностях детей. Они проявляются в успешности воспитательной работы, в решении учебных задач разными учащимися с разной глубиной понимания и разной степенью креативности. То, что одним учащимся удастся легко достичь без особых усилий, для других становится сложной задачей, требующей больших усилий. Педагогическая задача по отношению к учащимся состоит в том, чтобы обнаружить, понять и обеспечить всестороннее развитие их сильных и слабых сторон.

COGNITIVE SKILLS AND THEIR IMPACT ON THE LEARNING PROCESS

Summary

The article examines cognitive skills and their impact on the learning process. There are various individual differences in children's abilities. They are manifested in the success of educational work, in coping with the educational tasks of different students with different depths of understanding and different degrees of creativity. What some students can easily achieve without much effort, for others it becomes a difficult task that requires a lot of effort. The pedagogical task in relation to students is to discover, understand and ensure their comprehensive development of their strengths and weaknesses.

Açar sözlər: koqnitiv bacarıq, uşaq, diqqət, qavrayış, yaddaş, təxəyyül, təfəkkür

Ключевые слова: познавательная способность, ребенок, внимание, восприятие, память, воображение, мышление

Key words: cognitive ability, child, attention, perception, memory, imagination, thinking

Biz informasiya əsrində yaşayırıq. Cəmiyyətdə böyük dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişikliklərə adekvat cavab vermək üçün o, koqnitiv və yaradıcılıq bacarıqlarını aktivləşdirməlidir. Bu cür fəaliyyətlərin psixoloji əsası erkən məktəb çağındadır. Təxəyyül, yaradıcı təfəkkür inkişaf edir, maraq tərbiyə olunur, hadisələri müşahidə və təhlil etmək, müqayisələr aparmaq, faktları ümumiləşdirmək, nəticə çıxarmaq bacarığı formalaşır. Bu dövrdə maraqlar, meyillər formalaşmağa başlayır, idrak və yaradıcılığın əsasında duran ehtiyaclar formalaşır (2, s.195).

Məktəblilərin şəxsiyyətinin formalaşması, ilk növbədə, sinifdə baş verir. Buna görə də dərslərdə əsas məqsəd uşaqlarda emosional maraq oyatmaq, əks etdirmək, şagirdlərin koqnitiv və yaradıcılıq qabiliyyətlərini maksimum dərəcədə artıran şərait yaratmaqdır. Müxtəlif növ dərslərdən də istifadə etmək olar. Səyahət dərsləri, müsabiqə dərsləri, ekskursiya dərsləri, integrasiya olunmuş dərslər, oyun dərsləri, bunun sayəsində şagirdlər proqram materialını daha tez və daha yaxşı öyrənirlər. Bu, uşaqda intellektual - yaradıcı şəxsiyyətin, yaradıcı təfəkkürün inkişafına kömək edir. Sinifdə və dərslərdən kənar fəaliyyətlərdə şagirdlərin fərdi bacarıqlarını nəzərə alaraq, onları təhsil problemlərinin həlli üçün, yaradıcı axtarışa daxil etmək üçün, uğur situasiyalarını modelləşdirmək üçün problemlə, axtarış və tədqiqat vəziyyətləri yaratmaq lazımdır. Bu zaman müxtəlif tədris metodlarından istifadə olunur: şifahi, vizual, axtarış, tədqiqat, layihə fəaliyyətinin elementləri, evristik söhbətlər, müxtəlif nəzarət növləri: testlər, qarşılıqlı yoxlamalar, özünü yoxlama (4, s.163).

İbtidai məktəb çağında koqnitiv bacarıqların inkişafı prosesi vacibdir. Çünki o, yaddaşın, qavrayışın, təfəkkürün, diqqətin və təxəyyülün inkişafını əhatə edir. Bu proseslər bir-biri ilə bağlıdır və uşağın ətrafındakı dünyada, özündə oriyentasiyasının müxtəlif formalarıdır. Bu proseslər uşağın fəaliyyətinin tənzimləyicisidir. Kiçik yaşlı şagirdlərin tədrisində koqnitiv bacarıqların inkişafı təlimin əsas məqsədlərindən biri və prinsipi kimi qəbul edilir (3, s.188).

Koqnitiv bacarıqların hər bir komponentini xarakterizə edək və onların inkişaf xüsusiyyətlərini qeyd edək.

Diqqət. K.D.Uşinski yazırdı ki, diqqət məhz xarici aləmdən yalnız insanın ruhuna daxil olan hər şeyin keçdiyi qapıdır. O yazırdı ki, diqqət insanlarda ən mühüm psixi hadisələrdən biridir (1, s.24). Bilik, hiss və iradənin ayrılmaz tərəfi kimi diqqət əqlinin bu üç sahəsinin heç biri ilə məhdudlaşmır.

Diqqət, müəyyən bir fəaliyyət və ya ünsiyyət aktının həyata keçirilməsi üçün lazım olan vaxt ərzində onun adekvat əks olunmasını təmin etmək üçün onun obyektə yönəldilməsi dərəcəsini xarakterizə edən şüurun dinamik tərəfidir. Diqqətin əsas xüsusiyyətləri həcm, paylanma, konsentrasiya, sabitlik, keçiddir. Diqqətin miqdarı eyni zamanda qəbul edilən obyektlərin sayıdır. Diqqətin paylanması eyni vaxtda bir neçə müxtəlif fəaliyyətin uğurla yerinə yetirilməsi imkanı ilə müəyyən edilir. Diqqətin dəyişdirilməsi, diqqətin könüllü olaraq bir obyektə digərinə ötürülmə sürətidir. Diqqətin cəmlənməsi obyektə cəmləşmə dərəcəsi, sabitlik isə obyektə cəmləşmə müddətidir. Psixologiyada diqqətin üç növü var:

1. Qeyri-iradi diqqət insanın şüurlu məqsədlərindən asılı olmayaraq, obyektin xüsusiyyətləri ilə bağlı yaranır və saxlanılır;

2. Könüllü diqqət şüurlu və qarşıya qoyulmuş məqsədlə yönəldilir və dəstəklənir. Çətin fəaliyyət zamanı könüllü tənzimləmə meydana çıxır və xüsusi üsullardan istifadə olunur: diqqətin konsentrasiyası, saxlanması, paylanması və dəyişdirilməsi;

3. Könüllüdən sonrakı diqqət obyektə, obyektin insan üçün dəyərinə yönəldilməsi ilə müəyyən edilən könüllü diqqətə əsaslanır (1, s.28).

Eyni zamanda, şüurlu diqqət mərkəzində saxlanılır. Təlim-tərbiyə prosesində diqqətin xassələri, növləri inkişaf edir, nisbətən sabit birləşmələr formalaşır ki, bunun əsasında diqqət fərdin mülkiyyəti kimi formalaşır. Kiçik şagirdin diqqətinin əsas xüsusiyyəti, V.A.Krutetskinin fikrincə, zəif könüllü diqqətdir (1, s.31). Çünki, bu yaşda diqqətin könüllü tənzimlənməsi və ona nəzarət imkanları məhduddur. Həmçinin, uşağın könüllü diqqəti qısa, yaxın motivasiya təklif edir. Kiçik məktəb çağında qeyri-iradi diqqət daha çox inkişaf edir. İbtidai məktəb könüllü diqqətin inkişafını stimullaşdırır. Uşaq üçün tədris materialı parlaq olduqda və onda emosional reaksiyaya səbəb olduqda ixtiyari diqqət cəmlənmiş və sabitdir. Bu yaşda olan uşaqlarda diqqətin xüsusiyyətlərindən biri nisbətən kiçik sabitlikdir. Uşaqlar üçün uzun müddət işə konsentrə olmaq çətinidir, onlar tez-tez diqqətlərini yayındırırlar.

Qavrayış. Qavrayış obyektlərin və hadisələrin bütövlüyündə əks olunması, həssas, əlçatan, müvəqqəti və məkan əlaqələrin əksidir. İdrak hadisələr aləminin obyektivliyi ilə müəyyən edilir: insan əməyinin nəticəsi və təbii mühit obyektivdir. İdrakın nümunələri onun obyektivliyi, bütövlüyü və sabitliyidir. Bu qanunauyğunluqlarda stimulun xüsusiyyətləri ilə psixofizioloji qanunauyğunluqlar arasında əlaqəni görmək olar. Obyektivlik və bütövlük xarici ətraf aləmin obyektləri ilə xarakterizə olunur. Davamlılıq obyektin dəyişməz xüsusiyyətlərinin (məsafədən, baxış bucağından və qavrayış zamanı işıqlandırmanın xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq) qorunmasına kömək edir. Koqnitivin mənalılıq, kateqoriyalılıq, seçməlik, appersepsiya kimi xassələri şüur səviyyəsində mövcuddur və şəxsi qavrayış səviyyəsi ilə səciyyələnir.

V.A.Krutetski yazırdı ki, kiçik yaşlı şagirdlər qavrayışın kəskinliyi və tərəvəti ilə seçilir (1, s.34). Ancaq təhsilin ilk mərhələlərində qavrayış fərqlidir. Onun yaşa bağlı çatışmazlığını göstərən özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. İbtidai məktəb çağında qavrayış az fərqlənir. Bu yaşda olan uşaqlarda qavrayış zamanı dərin, mütəşəkkil və məqsədyönlü təhlil zəif olur. Qavrayış hərəkətlərlə əlaqəli parlaq, aydın emosionallıq ilə xarakterizə olunur. Təlim prosesi düzgün təşkil olunarsa, daha kiçik bir şagirdin qavrayışı məqsədyönlü və idarə olunan konkret fəaliyyət xarakteri alacaqdır. Deməli, uşaq əvvəlcə obyektini onunla düzgün hərəkət etmək məqsədi ilə qavrayırsa, sonradan onun düzgün qavranılması üçün obyektlə hərəkət edir. Qavrama məqsədyönlü fəaliyyətdir. Öyrənmə prosesində o, daha mürəkkəb və dərinləşir, daha çox təhlil edir, fərqləndirir, mütəşəkkil müşahidənin xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir.

Yaddaş. A.A.Lyublinskaya hesab edir ki, yaddaş hər hansı psixi hadisənin əsasıdır (1, s.42). Yaddaş idrak və qavrayış proseslərinə daxil olmasa, o zaman dünyanı görmək mümkün olmayacaqdır. Yaddaş insanın inkişafında mühüm yer tutur, çünki onun əsasında insanın münasibətləri, bacarıqları, istəkləri və iddiaları mövcuddur. Yaddaşda bir-biri ilə əlaqəli üç prosesi ayırmaq olar: yadda saxlama, saxlama, çoxalma. Yadda saxlama məlumatın saxlanması təsir göstərir. Yadda saxlama prosesi bəzən ani təəssürat - çap etmə şəklində baş verir. Materialın qəsdən yaddaşda saxlanması könüllü yaddaşdır. Materialın yadda saxlanması üçün onun təkrarının təşkili əzbərləmədir. Məntiqi və mexaniki yadda saxlama (mexanizmə görə), sözlü və semantik (nəticəyə görə) fərqləndirilir. Psixoloji ədəbiyyat materialın yaddaşda saxlanması ilə insanın münasibəti, yaradılan şərait və əzbərləmənin təşkili, informasiyanın təsiri ilə əqli işlənmiş material arasında əlaqəni açır. Reproduksiya yaddaşda saxlanılan materialın əldə edilməsi prosesidir. Məcburi reproduksiya yaddaşda istəmədən yaranan fikir və ya görüntüdür. Təsadüfi çoxalma tanınma səviyyəsini tutur. Saxlama müddəti parametridən asılı olaraq qısamüddətli və uzunmüddətli yaddaş növləri ayrılır. Koqnitiv, emosional, şəxsi yaddaş da fərqlənir. Koqnitiv yaddaş biliklərin saxlanması prosesidir. Öyrənmə prosesində əldə edilən bilik ilk növbədə fərd üçün xarici olur, sonra təcrübəyə çevrilir. Emosional yaddaş təcrübə və hisslərin saxlanması prosesidir. Saxlanılan obrazların xarakterinə görə şifahi-məntiqi və obrazlı yaddaş fərqləndirilir. Obrazlı yaddaş vizual, eşitmə, motor, yaddaşdır. İnsanlarda obrazlı yaddaşın komponentlərinin inkişaf səviyyəsi eyni deyil. Şagirdlərdə yaddaşın güclü və zəif tərəflərini bilmək təlim prosesinin düzgün təşkilinə kömək edə bilər. Yaddaşın xüsusiyyətləri yaddaşın sürəti və miqdarı, saxlanma müddəti və dəqiqliyidir. Kiçik yaşlı məktəblilərdə vizual-məcəzi yaddaş şifahi-məntiqi yaddaşdan üstündür. Uşaqlar əzbərləməyə meyillidirlər. L.V.Zankov qeyd edir ki, əzbərləmənin məhsuldarlığı məqsədin dərk

edilməsindən və müvafiq yadda saxlama parametrlərinin yaradılmasından asılıdır (1, s.39).

Təxəyyül. B.Q.Ananyev əvvəlki təcrübədəki materialı təxəyyül yolu ilə emal edərək yeni obrazların yaradılması prosesini başa düşür (1, s.42). Təxəyyül əvvəllər qavrayışla qəbul edilən və yaddaşda saxlanılan materialdan istifadə edir. Təxəyyül zamanla inkişaf edən yaradıcı bir prosesdir. Hekayə xətti çox vaxt təxəyyüldə izlənilir. V.A.Krutetski “Məktəblilərin təlim və tərbiyəsi psixologiyası” kitabında yazır ki, kiçik şagirdin təxəyyülü onun təhsil fəaliyyəti prosesində onun tələblərinin təsiri altında formalaşır (1, s.44). Kiçik məktəblilərin təxəyyülü dəyişikliklərə məruz qalır. Birbaşa təəssüratların təsiri zəifləyir, lakin təxəyyülün realizmi artır. Bu da təxəyyül təsvirlərinin idarə edilməsi və qiymətləndirilməsinin inkişafı ilə əlaqələndirilir.

Təfəkkür. Təfəkkür reallığın, onun əsas əlaqələrinin dolayı və ümumiləşdirilmiş surəti kimi müəyyən edilir. Ətraf aləmin əks olunmasının həyata keçirilməsi təhlil, sintez, müqayisə, abstraksiya, ümumiləşdirmə, sistemləşdirmə, təsnifat yolu ilə baş verir.

Təhlil obyektin əqli cəhətdən hissələrə bölünməsi və onun əsas xüsusiyyətlərinin seçilməsidir. Sintez hissələrin vahid bütövlükdə zehni birləşməsidir. Ümumiləşdirmə obyektlərin ümumi və əsas xüsusiyyətlərinə görə qruplara birləşməsidir. Abstraksiya diqqəti əhəmiyyətsizdən yayındırmaqdır. İnsan düşüncəsi məqsədyönlü və ixtiyaridir. O, zehni problemin həllinə yönəlib, ağılda yaranan sualın cavabıdır. Psixi problemin həlli dörd mərhələdə baş verir:

- problemin yaranması;
- mümkün həllin müxtəlif fərziyyələrinin qurulması;
- problemin həlli;
- onun yoxlanılması (1, s.51).

Təfəkkür bilikləri, zehni hərəkətləri və həyata keçirilən fəaliyyətə müəyyən münasibətləri əhatə edir. Kiçik məktəblinin təfəkkürü dəyişikliklərə məruz qalır, intellektin intensiv inkişafı müşahidə olunur. Məktəbə başlayanda uşaq konkret düşünür. Öyrənmə prosesində hadisənin xarici tərəfi haqqında biliklər onların mahiyyəti haqqında biliklərə keçir. Şagird elmi anlayışlarla tanış olmağa və fəaliyyət göstərməyə başlayır. Bu dövrdə uşaqda elmi adlanan anlayışlar formalaşmağa başlayır. Elmi konsepsiyaları formalaşdırmaq üçün uşağa obyektin xüsusiyyətlərinə fərqli yanaşmadan istifadə etməyi öyrətmək lazımdır. Bu anlayış üçün əsas və qeyri-əsas xüsusiyyətlərin mövcudluğunu şagirdə açmaq vacibdir.

Beləliklə, pedaqoji proses pedaqoji, metodoloji və psixoloji münasibətlərin necə olduğunu ifadə edir. İbtidai təhsil vasitəsi ilə uşaqların koqnitiv marağına, ətrafımızdakı dünya haqqında müstəqil bilik ehtiyacına, idrak fəaliyyətinə və təşəbbüsə arxalanır. İbtidai məktəbdə koqnitiv

bacarıqların inkişafı üçün əlverişli təhsil mühiti yaradaraq, uşaqların öz düşüncələrini və hərəkətlərini qiymətləndirmək, fəaliyyətin nəticələrini məqsədlə əlaqələndirmək lazımdır. Həm də əks etdirmək bacarığı uşağın - şagird, məktəbli kimi sosial rolunu müəyyən edən mühüm keyfiyyətdir.

Ədəbiyyat

1. *Quliyev E.M. Uşaq psixologiyası. Bakı, ADPU, 2013, 103 səh.*
2. *Vəliyev M.V. İnkişaf və yaş psixologiyası: universitetlərin psixologiya ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr üçün dərs vəsaiti. Bakı, Elm, 2013, 297 səh.*
3. *Ergül C., Çağla Ö.Y., Ergül, D. 5-10 Yaş grubu çocuklara yönelik geliştirilmiş çalışma belleği ölçeği'nin geçerlik ve güvenilirliği. Eğitimde Kuram ve Uygulama, 14, 2018, s.187-214.*
4. *Пашин В.И. Развитие познавательной активности учащихся. Н.Новгород, 2017, стр.162-166.*